

de christen in de maatschappij

door Jart Voortman

tekst voor het vak *maatschappelijke oriëntatie* van de theologische opleiding van het Hoger Instituut Protestantse Godsdienstwetenschappen in Vlaanderen
december 2016

Laat mij een beetje eenvoudig beginnen.

Begin jaren tachtig was de situatie in Europa zeer gespannen. Het Oostblok was tot op de tanden gewapend. De door de Sovjet-Unie pas ontwikkelde SS20's waren kernwapens gericht op de grote steden van West-Europa. De NAVO vond dat een antwoord hierop niet kon uitblijven.

Het gevoel van onveiligheid onder gewone burgers was enorm. Zeker als je bedenkt dat de toenmalige communistische wereld een gesloten bolwerk was waar je moeilijk mee kon communiceren.

Ik liep dus met mijn vrouw mee in die vredesdemonstraties in 1981 en 1983.

Tegelijk was ik lid van Youth for Christ. Een goede club, maar wat jammer dat je niemand van hen tegenkwam op die demonstratie.

Het gevoel in twee werelden te leven is een beetje een rode draad in mijn leven. Het verschil met vroeger is dat ik er niet meer zo veel last van heb.

moderne westerse waarden

Wat zijn moderne westerse waarden?

In detail zullen de meningen hierover verschillen. De meesten zullen echter wel in kunnen stemmen met het onderstaande overzicht.

1. democratische waarden

- gelijkheid van alle burgers voor de wet
- onafhankelijke rechtspraak
- vrijheid van meningsuiting, een vrije pers, vrijheid van organisatie
- een gekozen regering, met een vastgelegde ambtstermijn
- een parlement dat de regering controleert
- scheiding van kerk en staat

2. mensenrechten

Aanvullend op het bovenstaande noemen we hier een aantal artikelen van de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* van de VN in 1948.

- 4. slavernij en slavenhandel zijn verboden.
- 5. niemand zal onderworpen worden aan foltering.
- 13. iedereen heeft het recht zich vrij te verplaatsen.
- 15. ieder mens heeft recht op een nationaliteit.
- 23. het recht op arbeid.
- 26. het recht op onderwijs.

In een groot deel van de wereld werd de doodstraf afgeschaft.

Het stakingsrecht wordt gezien als een fundamenteel recht

De vrouwenbesnijdenis wordt over het algemeen opgevat als een inbreuk op de lichamelijke integriteit van een vrouw.

Homorechten worden in steeds meer landen aanvaard. Nederland aanvaardde in 2001 het homohuwelijk als eerste in de wereld. België volgde in 2003.

3. het principe van gelijkheid

We gaan hier nog wat uitgebreider in op het principe van gelijkheid.

In de 19e eeuw werd slavernij grotendeels afgeschaft.

Op het gebied van vrouwenrechten zijn er de laatste 150 jaar grote vorderingen gemaakt.

Vrouwen krijgen gemiddeld een hogere opleiding. Ze nemen meer deel aan het arbeidsproces.

Maar het is 'a work in progress'.

Discriminatie is het ongelijk behandelen van mensen op grond van ras, etniciteit, geslacht, seksuele geaardheid, leeftijd en geloof. Er is veel bereikt, maar er is nog steeds racisme in de wereld. Ook omgekeerd racisme. Soms krijgen gekleurde leerlingen een reprimande van de leerkracht. Soms is daarbij de reactie van de leerling een sissend 'racist!' Dat was nu ook niet de bedoeling.

4. internationaal recht en oorlogsrecht

Rousseau¹ stelde in 1762 dat een oorlog een gevecht is tussen staten. Op het moment dat vijandelijke soldaten zich overgeven worden ze burgers en mogen ze niet meer gedood worden. Deze gedachte was in 1863 een leidraad tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog in de zogenaamde Lieber code. Daarin werd gesteld dat burgerdoelen in een oorlog niet mogen worden aangevallen.

De Zwitser Henri Dunant zag dat vele gewonden op het slagveld niet verzorgd werden. Hij richtte in 1863 het Rode Kruis op. In 1864 werd het Eerste Verdrag van Genève vastgelegd, met als doel oorlogsgewonden te beschermen.

In 1899 en 1907 werden in Den Haag rechten en plichten van militairen nader omschreven. De Derde Geneefse Conventie legde in 1929 de rechten van krijgsgevangenen vast. De Vierde Geneefse Conventie formuleert clausules ter bescherming van burgers onder een militaire bezetting. Artikel 3 omschrijft gedragsregels bij een intern militair conflict, zoals bij een burgeroorlog.

Volgens het internationaal recht van nu heeft een staat niet het recht om zijn gebied uit te breiden door middel van een militair ingrijpen. Volken hebben recht op zelfbeschikking. Als een gebied of volk onderdrukt wordt heeft het het recht zich van een staat af te splitsen.

Misdaden tegen de menselijkheid is de verzamelnaam voor aantal zware misdrijven, die deel uitmaken van een wijdverbreide of stelselmatige aanval tegen de burgerbevolking. Misdaden tegen de menselijkheid omvatten: uitsluiting, moord, slavernij, marteling, wederrechtelijke opsluiting, verkrachting, gedwongen abortus en uithongering op grote schaal, vervolging op basis van politieke overtuiging, godsdienst, ras, geslacht en gedwongen verplaatsing van bevolkingsgroepen.

Oorlogsmisdaden zijn inbreuken op het oorlogsrecht. Voorbeelden van oorlogsmisdaden zijn het bewust doden van burgers en gevangenen, marteling, vernietiging van bezit, gijzeling, aanranding, gebruik maken van kindsoldaten, plundering, het niet opnemen van krijgsgevangenen (giving no quarter), gebruik van wapens die buitensporige wonden veroorzaken en onnodig lijden.²

Beide begrippen overlappen elkaar dus gedeeltelijk.

5. dierenrechten

In de middeleeuwen waren katknuppelen en ganstrekken een vorm van volksvermaak.

Tegenwoordig is men bezig meer regels te formuleren die dieren beschermen.

¹ Het volgende is gebaseerd op verschillende pagina's van Wikipedia.

² https://en.wikipedia.org/wiki/Crimes_against_humanity#First_use; https://en.wikipedia.org/wiki/War_crime en <http://www.crimesofwar.org/a-z-guide>.

de Verlichting – historische achtergronden

De van oorsprong Britse historicus **Jonathan Israel** heeft er zijn levenswerk van gemaakt om te achterhalen welke denkers aan de wieg liggen van de Verlichting³. Zijn belangrijkste conclusie is dat we onderscheid moeten maken tussen de gematigde Verlichting en de radicale Verlichting. Bij de gematigde denkers vinden we democratische gedachten, maar men heeft in de grond van de zaak een halfslachtig gedachtegoed.

John Locke (1632-1704) verkondigde dat iedereen voor Christus gelijk is, maar tegelijk hield hij vast aan de standenmaatschappij. Hij verzette zich niet tegen slavernij en had zelfs aandelen in de slavenhandel (91).

Charles de Montesquieu (1689-1755) is de pleitbezorger van het idee van de scheiding der machten. Toch geloofde Montesquieu niet in een algemene staatkundige norm die overal toepasbaar is (162). In de praktijk was hij eerder conservatief (65).

Voltaire (1694-1778) was gevreesd om zijn scherpe tong, toch leefde hij op goede voet met de autoritaire Frederik de Grote. Van de Russische keizerin Catharina kreeg hij een toelage. Voltaire hekelde despoten, maar kon ook met stroop smeren (119,120)

Immanuel Kant (1724-1804) wilde dat wetten gebaseerd waren op een raadpleging van het volk, maar de uitvoerende macht kon wat hem betreft bij de monarchie blijven (121).

Adam Smith (1723-1790) dacht heel optimistisch over economische ontwikkeling. Als de vrije markt ruimte krijgt, zal de wereld vooruit gaan. Het probleem van armoede bleef bij hem onbesproken. Voor Smith konden de standenmaatschappij en de monarchie blijven bestaan. Hij geloofde dat Gods onzichtbare hand de geschiedenis verder zou leiden (103-105).

Jean Jacques Rousseau (1712-1778) vond dat iedereen in de samenleving zich moest richten naar de ‘algemene wil’ van het volk. Hij kwam evenwel uit bij een autoritair model, waarbij persvrijheid niet was toegestaan (68,69). Met zijn grote nadruk op het volgen van je gevoel was hij helemaal geen Verlichtingsdenker.

In de Amerikaanse Declaration of Independence tenslotte wordt gesteld dat alle mensen gelijk geschapen zijn. Desondanks bleef slavernij bestaan (51). De grondwet van de VS vloeit vooral voort uit de gematigde Verlichting (56).

De echt radicale denkers zijn voor Israel: Diderot, d’Holbach en Helvetius in Frankrijk, Price en Priestley in Engeland en Paine en Jebb in Amerika. De eerste radicale democratische denker was Baruch de Spinoza (1632-1677) uit Nederland.⁴ De meesten van bovengenoemde denkers waren atheïsten. Price en Priestley waren unitariërs. Ze geloofden niet in de goddelijke drievuldigheid.

Niet alle atheïsten waren automatisch radicaal. Hume en De Sade waren wel atheïst, maar ze waren niet voor een radicale afschaffing van de privileges van de heersende klasse.

Vaak wordt onder christenen beweerd dat mensenrechten in de grond van de zaak voortkomen uit het christendom. De korte beschrijving hierboven noopt ons tot wat meer bescheidenheid. Anderzijds zou het eveneens een versimpeling zijn om te zeggen dat de formulering van mensenrechten voortkomt uit atheïsme. Voltaire was tegen atheïsme, maar toch een belangrijke inspirator voor de *Verklaring van de Rechten van de mens en burger* in 1789.

Beter is het om te stellen dat de mensenrechtenverklaring en de grondslagen van onze democratie voortkomen uit logisch denken. Bepaalde morele waarden zijn anders gezegd het *logisch resultaat van de geschiedenis*. Op een gegeven ogenblik werd het duidelijk dat de onschendbaarheid en erfelijke opvolging van de koning een slechte maatschappelijke constructie is. Zo kwam Spinoza⁵ tot de visie van een regering met een benoeming die beperkt

³een aantal belangrijke werken (zoals *Radical Enlightenment*, 2001 en *Enlightenment Contested*, 2006) werden vertaald in het Nederlands bij uitgeverij Van Wijnen. De paginaverwijzingen hieronder verwijzen naar de pagina's in Jonathan Israel, *Revolutie van het denken*, Van Wijnen 2011.

⁴ Jonathan Israel, *Radicale Verlichting*, Van Wijnen 2010³, 286.

⁵ Jonathan Israel, *Radicale Verlichting*, Van Wijnen 2010³, 291.

is in de tijd. En als het gaat om het vaststellen van 'de algemene wil' is het belangrijk dat er vrijheid van meningsuiting is en dat een regering gekozen wordt door het volk. Belangenverstrengeling leidt tot corruptie. Dat is de achtergrond van het idee van de scheiding der machten (Montesquieu).

de 19e eeuw – historische achtergronden

Als gevolg van de Industriële Revolutie veranderde er veel in sociaal opzicht in Europa. Enkelen werden als gevolg van de nieuwe mogelijkheden van de techniek schatrijk. De grote massa bleef straatarm.

In deze situatie ontstonden er nieuwe ideologieën. Men ging op zoek naar een staatsvorm die wel zorg zou dragen voor alle burgers. In 1848 schreven Friedrich Engels en Karl Marx hun *Communistisch manifest*. Marx voorspelde dat de geschiedenis via een dialectisch proces uit zou lopen op een revolutie.

Naast **communisten** had je in de 19^e eeuw **anarchisten**. Het centrale gezag is bij hen minder belangrijk dan bij de communisten. **Pierre-Joseph Proudhon** (1809 – 1865) richtte in 1849 een mutualistische ruilbank op voor renteloze leningen. Ons woord mutualiteit is hiervan afgeleid. Proudhon vond het belangrijk om goederen en diensten te delen via vrijwillige coöperatieven. Hij had veel invloed op de Russische **Michail Bakoenin** (1814-1876). De flamboyante **Ferdinand Domela Nieuwenhuis** (1846-1919) legde zijn ambt van predikant neer in 1879. Na teleurstellingen in de politiek werd hij anarchist en revolutionair.

De communistische en anarchistische beweging waren seculier. Bij hen vinden we ongezouten kritiek op het christendom.

Bekend is de uitspraak van **Karl Marx** (1818-1883) dat godsdienst 'opium voor het volk' is. Deze uitspraak vind je in de volgende passage⁶:

Religie is de zucht van de benauwde creatuur, het gemoed van een harteloze wereld, zoals ze de geest van geestloze toestanden is. Ze is het opium van het volk.

De opheffing van de religie als het illusoire geluk van het volk komt voort uit de eis en de roep om zijn werkelijke geluk... De kritiek op de religie is dus in de kern de kritiek op het jammerdal welks aureool de religie is. De kritiek heeft de denkbeeldige bloemen aan de ketting weggeplukt, niet opdat de mens de fantasieloze troosteloze ketting zal dragen, maar opdat hij de ketting zal afwerpen...

Het is de taak van de filosofie, die in dienst van de geschiedenis staat, om nadat de 'heilige schijn-gestalte' van menselijke zelfvervreemding ontmaskerd is, de zelfvervreemding in haar onheilige vormen en gestalten te ontmaskeren.

De kritiek van de hemel verandert daarmee in de kritiek van de aarde, de kritiek van de religie in de kritiek van het recht, de kritiek van de theologie in de kritiek van de politiek.

Geestverwant **August Bebel** (1840-1913) formuleerde het zo:

christenen willen barmhartigheid, maar niet het recht,
de nederige onderwerping, maar niet gelijkheid,
het geloven maar niet het weten.⁷

Het is belangrijk om deze godsdienstkritiek te bestuderen, om op zijn minst te voorkomen dat de stereotypen van deze auteurs ook op ons van toepassing zijn.

Het besef dat er structureel iets moet veranderen in de samenleving kwam in de 19^e eeuw onder christenen maar langzaam op gang.⁸ Wel waren er veel werken van barmhartigheid. **Otto Heldring** (1804-1876) zette zich in de geest van het Reveil in voor de verhuizing van arme

⁶ Voor de volledige tekst zie: <https://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1843/1843-44inleiding.htm>.

⁷ August Bebel, *Christentum und Socialismus*, 1874, te vinden in: August Bebel, *Ausgewählte Reden und Schriften, Band 1*, Berlin 1970, 297.

⁸ Mijn verontschuldiging dat ik hieronder vooral Nederlandse voorbeelden aanhaal. Er is nu eenmaal meer Nederlandse documentatie op dit punt.

gezinnen in de Betuwe naar de nieuwe Anna Paulownapolder. Hij kwam op voor verwaarloosde minderjarigen. Hij ving vrouwen op die de prostitutie wilden verlaten, enz.⁹ De christelijke politicus **Guillaume Groen van Prinsterer** (1801-1876) kwam eveneens uit de kringen van het Reveil. Nog steeds is hij een denker waarnaar met eerbied wordt verwezen¹⁰. In 1847 schreef hij het boek *Ongeloof en revolutie*. Het grote bezwaar van Groen tegen het revolutionaire denken is dat ze gevoed wordt door ongelooft¹¹. De Franse revolutie is begonnen met de rechten van de mens. Christenen moeten opkomen voor de rechten van God (15). Waar de goddelijke oorsprong van gezag miskend wordt, wordt plaats gemaakt voor losbandigheid en slavernij (159). Kerk en staat moeten niet worden gescheiden (54). Het recht, de plicht en de ongelijkheid zijn onmisbaar (141). Impliciet is Groen tegen democratische hervormingen als hij spreekt over de ‘wisselvallige meningen van een minderheid’ en ‘democratisch oproer stoken’ (101). We kunnen niet anders dan concluderen, dat Groen van Prinsterer een conservatieve visie had op de maatschappij. De standenmaatschappij kon blijven bestaan. Wel heeft hij zich in zijn leven krachtig verzet tegen slavernij.

Pas aan het einde van de 19^e eeuw zien we een opkomend bewustzijn in de christelijke wereld dat structurele veranderingen in de samenleving noodzakelijk zijn. Op het christelijk sociale congres in 1891 zei de stichter van de Gereformeerde Kerken en de Vrije Universiteit **Abraham Kuiper** (1837-1920) dat er in zijn tijd niet alleen een barmhartigheidskwestie bestond, maar ook een sociale kwestie. Dat wil zeggen: we hebben niet alleen de christelijke plicht om mensen in hun nood te helpen, maar we moeten ook nadenken over ‘ons maatschappelijke gebouw’. Er is een ‘architectonische kritiek’ nodig op onze samenleving en in die zin had Kuiper ook waardering voor Karl Marx.¹²

In het begin van de twintigste eeuw zijn het christendemocraten die wetten maken die in sociaal opzicht veel zullen veranderen. De naar de politiek overgestapte dominee Syb Talma ligt aan de oorsprong van de wetten over arbeidsongeschiktheid en ouderdom. Hij verlaagde de pensioenleeftijd naar 65 jaar.¹³

Een groot deel van de revolutionaire beweging in de 19^e eeuw gaat in het begin van de twintigste eeuw over naar een democratisch gedachtegoed. Maar in 1917 wordt Rusland communistisch. De familie van de tsaar wordt in opdracht van Lenin vermoord. Het communisme is niet ontspoord onder Stalin. Vanaf het allereerste begin was het een dictatuur.¹⁴

de 20e eeuw - theologische veranderingen

De twintigste eeuw bevat een roerige geschiedenis. Er werden twee wereldoorlogen uitgevochten en gedurende meer dan zeventig jaar was een groot deel van Europa communistisch.

Karl Barth is een van de belangrijkste theologen van de vorige eeuw. Oorspronkelijk had hij een vrij liberale kijk op het geloof. Zijn visie was dat we veel kritische vragen kunnen stellen over het christelijk geloof, maar dat het wel mogelijk is tegelijk innerlijk je afhankelijk te voelen van God (Schleiermacher). Toen Barth dominee werd in een Zwitsers dorp was het voor

⁹ Zie A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, Kok 1981, 97, 98.

¹⁰ Het wetenschappelijk bureau van de Christenunie in Nederland heet de Groen van Prinsterer Stichting. Het *Nederlands Dagblad* verwijst in zijn naam naar het blad van Groen van Prinsterer *Nederlandse gedachten*.

¹¹ G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie*, Kok 1922, hoofdstuk 8 en 9. De getallen tussen haakjes in het volgende verwijzen naar de pagina's dit boek. Zie ook A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, Kok 1981, met name 92.

¹² J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 208.

¹³ J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 211.

¹⁴ Zie bijvoorbeeld het aangrijpende hoofdstuk over het Rusland van na de revolutie in Emma Goldman, *Mijn leven deel 2*, Wereldvenster 1979, 217-407, een uitgebreide bespreking van dit hoofdstuk vind je op www.opengeleven.net onder ‘archief’.

hem wel duidelijk dat je als theoloog niet met alle winden mee moet waaien. Je moet als dominee over God spreken – hoe moeilijk dat ook is.

Voor Barth was het een grote schok toen hij ontdekte dat alle grote theologen waar hij in Duitsland les van had gehad zich schaarden achter de oorlogsverklaring van keizer Wilhem II in 1914. ‘De hele wereld van exegese, ethiek, dogmatiek en prediking, die ik tot dan toe fundamenteel geloofwaardig achtte, kwam daarmee op losse schroeven te staan’¹⁵. Over het proces dat Barth doormaakte in de jaren die volgden valt veel meer te zeggen. Hier volstaat het om te zeggen: voor Barth werd het steeds meer duidelijk dat we als moderne mensen helemaal opnieuw de Bijbel moeten lezen, vanuit de vooronderstelling dat de Bijbel iets over God vertelt.¹⁶

Waarschijnlijk was de aantrekkelijkheid van Barth, dat hij de Bijbel zelf wilde laten spreken, zonder te vervallen tot een benauwd confessionalisme. Barth had zichzelf niet opgesloten, maar was geëngageerd in de socialistische vakbond. Zijn stelling was dat een christen socialist zou moeten zijn en een socialist christen.

Daarnaast is het opmerkelijk dat hij het christelijk geloof wilde uitleggen met een flinke dosis kritiek op onze neiging als mensen om God ondergeschikt te maken aan onze eigen belangen: ‘Erst Gottes Sache, dan unseren Sachen’¹⁷. De zondeval van het christelijk geloof (en ook van de sociaaldemocratie waartoe hij zich aangetrokken voelde) was dat men in de eerste wereldoorlog zich gedachteloos had laten meesleuren door patriotisme, nationalisme en militarisme.

‘God is de gans Andere... Jezus die de Christus is, komt van een onbekend gebied loodrecht van boven en vormt een *inslagkrater* in onze wereld, een *lege ruimte*’.¹⁸

Toen Hitler in 1933 absolute macht kreeg kwam de kerk opnieuw onder grote druk te staan. Drie kwart van de kerkelijke vertegenwoordigers stelden zich loyaal op tegenover het bewind van Hitler. Niet-Ariërs worden uitgesloten van verantwoordelijke posten in de kerk. Er ontstaat een enorme polarisatie. Op een kerkelijke vergadering in 1934 zegt Barth tegen een *Deutsche Christen*: ‘Wir haben einen anderen Glauben, wir haben einen anderen Gott’.¹⁹ Datzelfde jaar worden de *Barmen Thesen* opgesteld. Samengevat is daarin de stelling: als Jezus Heer is, kunnen we daarnaast geen anderen heren in de kerk volgen. Vier jaar later is de macht van Hitler zo groot geworden dat men in de *Bekennende Kirche* de eed aan Hitler toestaat en het principiële verzet van een paar jaren daarvoor opgeeft.²⁰

We moeten hier ook de persoon van **Dietrich Bonhoeffer** (1906-1945) noemen, die op jonge leeftijd de eenzame weg van het verzet koos. In 1939 was hij in New York om colleges te geven. Alles gaat goed, maar Bonhoeffer weet dat hij niet op de juiste plaats is. Hij moet terug naar Duitsland. Deze beslissing zal hem zijn leven kosten. Vlak voor de bevrijding werd Bonhoeffer op persoonlijk bevel van Hitler terechtgesteld.

Bonhoeffer was een briljante opkomende theoloog, die een ander zwaartepunt in zijn denken had dan de dogmaticus Karl Barth. Voor hem ging het om ethiek, om samenleven, om de navolging van Christus. Onvergetelijk zijn de woorden die hij schreef in zijn inleiding van de *Bergrede*.

Goedkope genade is de doodsvijand van onze kerk. Heden ten dage gaat onze strijd om de kostbare genade. Goedkope genade betekent genade als te grabbel gegooide waar; vergeving, troost, sacrament, alles te grabbel gegooide; genade als onuitputtelijke voorraadkamer der kerk, waaruit met lichtvaardige hand gedachteloos wordt uitgestort;

¹⁵ E. Busch, *Karl Barths Lebenslauf*, 93.

¹⁶ zie het voorwoord van de tweede editie van het commentaar op de brief aan Romeinen - Karl Barth, *Der Römerbrief*, Chr. Kaiser 1924³, XIV.

¹⁷ E. Busch, *Karl Barths Lebenslauf*, 92.

¹⁸ *Römerbrief*, 4, 6.

¹⁹ E. Busch, *Karl Barths Lebenslauf*, 255.

²⁰ E. Busch, *Karl Barths Lebenslauf*, 302.

genade zonder prijs; genade die niets kost. Goedkope genade betekent rechtvaardiging van de zonde en niet van de zondaar. Omdat de genade toch alles alleen doet, daarom kan alles bij het oude blijven. Goedkope genade is de prediking van de vergeving zonder verootmoediging; doop zonder de tucht van de gemeente; avondmaal zonder belijdenis van zonden. Goedkope genade is genade zonder navolging, genade zonder kruis, genade zonder de levende mens geworden Jezus Christus.

Kostbare genade is de verborgen schat in de akker, ter wille waarvan de mens heengaat en met vreugde alles verkoopt wat hij had; de kostbare parel, ter wille waarvan de koopman al zijn goederen prijsgeeft; de koningsheerschappij van Christus, ter wille waarvan de mens zich het oog dat hem ergert, uitrukt; de roepstem van Jezus Christus, waarop de discipel zijn netten verlaat en navolgt. Kostbare genade is het evangelie, dat altijd weer moet worden gezocht, de gave waarom moet worden gebeden, de deur waarop moet worden aangeklopt.²¹

Zonder zijn naam te noemen is deze tekst een meesterlijke kritiek op het eenzijdige denken van Luther over geloof en werken.

Na de tweede wereldoorlog is Barth gechoqueerd dat velen in de Lutherse Kerk weer gewoon de draad willen oppakken zonder zich af te vragen wat er is misgegaan.²² Een herinterpretatie van de Bijbelse boodschap, een nieuwe definitie van kerk-zijn – het zit er niet in. Men valt terug tot confessionalisme, klerikalisme en liturgisch christendom. Boosdoener in de tweede wereldoorlog was het ‘onderdanendenken’ in de Lutherse kerk. Luther heeft hierin een rol gespeeld. In die zin zou er een ontmythologisering van Luther moeten plaats vinden.²³

christelijke politiek

We beginnen met een recent stukje Vlaamse geschiedenis.

In 2004 richtte Kris Vleugels de beweging C’Axent op met als doel om binnen het CD&V een meer principieel christelijk geluid te laten horen. Opvallend is de combinatie van zogenaamd rechtse en linkse standpunten. Gezinswaarden zijn bij hem belangrijk (de partij is kritisch over adoptierechten voor homostellen) en eerbied voor het leven (denk hierbij aan abortus en euthanasie), maar sociale en ecologische thema’s worden ook nadrukkelijk genoemd: bestrijding van kans armoede, asielzoekers eerlijk behandelen, Fair trade en duurzaamheid.²⁴ Vooral om strategische redenen splitste een groep zich af van C’Axent onder naam Vrije Christen Democraten om deel te nemen aan de Vlaamse parlementsverkiezingen in 2009. Vleugels wilde dat niet omdat hij wist dat er niet genoeg aanhang was om een zetel te bemachtigen. Tactisch is het dan beter om een beweging te blijven. Inderdaad zijn de Vrije Christen Democraten na 2009 in de versukkeling geraakt.

In Nederland was ik eind jaren zeventig en begin jaren tachtig betrokken bij de Evangelische Volkspartij, een linkse christelijke politieke partij, waar je heel interessante mensen kon tegenkomen. Tegelijk had je daar discussies van een bedroevend laag niveau. Ik herinner mij de bespreking van een motie tegen de invoering van de postcode. De emotionele indiener van de motie was ervan overtuigd dat dit banen zou kosten. Zo ging er opnieuw een half uur vergadertijd verloren.

Met het ervaringsgegeven van onderlinge verdeeldheid komen we op een belangrijk punt. Kun je op grond van het christelijk geloof op een geloofwaardige manier komen tot christelijke partijvorming? Dit is geen eenvoudige vraag. In ieder geval is het een probleem als men direct vanuit de Bijbel meent een politiek programma te kunnen maken. In dat geval zou men

²¹ ingekorte tekst gebaseerd op Bonhoeffer, *Navolging*, Ten Have 1968, 13-15. De (bijna) volledige tekst is te vinden op www.opengeloven.net.

²² E. Busch, *Karl Barths Lebenslauf*, 342.

²³ E. Busch, *Karl Barths Lebenslauf*, 343, 409.

²⁴ zie <http://www.caxent.be/beweging/visie-2012> en <http://www.krisvleugels.be/9-punten-programma>.

bijvoorbeeld als politieke partij kunnen streven naar een **theocratie**, waarbij andersdenkende worden tegengestreefd. Iran is in onze tijd een van de weinige voorbeelden van een theocratie. Om al te grote verschillen in visie te voorkomen werken de meeste christelijke politieke partijen met een **beginselprogramma**. Men geeft daarin aan wat de politieke lijn is van de partij en welke morele waarden daarin centraal staan. Op die manier is christelijke politiek wel mogelijk.

Maar daarmee zijn we er niet. Ook al hebben we dezelfde uitgangspunten, toch kunnen we over tal van maatschappelijke kwesties enorm van mening verschillen. Drie factoren spelen hierbij een belangrijke rol: **waarneming** van feiten, de **interpretatie** van feiten en de **middelen** waarmee we bepaalde **doelen** (morele uitgangspunten) willen bereiken. Het voert veel te ver om dit gegeven hier verder uit te werken. Hoe zorgen we voor een goed draaiende economie? Hoeveel financiële ongelijkheid is toelaatbaar in een samenleving? Welke keuzes maken we als economie en ecologie op gespannen voet met elkaar staan? Als een buitenlandse mogendheid een moreel verwerpelijke politiek heeft ga je dan over tot een boycot of juist niet? Hoeveel vrijheidsbeperkingen zijn toegestaan in de strijd tegen criminaliteit en terrorisme? Waar stel je je grenzen bij medisch-ethische kwesties als abortus en euthanasie?

Een heel andere zaak is of het gewenst is om over te gaan tot aparte christelijke politieke organisaties. Na de tweede wereldoorlog waren er christenen die zich niet meer thuis voelden in de traditionele christelijke partijen (de ARP, de CHU, de KVP). Ze waren teleurgesteld in de funeste bezuinigingspolitiek van Colijn. In 1939,1940 liet men na voor de hand liggende maatregelen te nemen. In plaats daarvan was men altijd intern verdeeld door ideologische discussies.²⁵

Dit leidde er toe dat vooraanstaande Nederlandse predikanten als Miskotte en Buskes toetraden tot de Sociaal Democratische Arbeiders Partij, die later de Partij van de Arbeid zou worden. Men wilde uit het isolement van de christendemocratie en zag dat ook als een roeping. De beweging die men inzette werd de **Doorbraak** genoemd. Men brak met het **antithese-denken** van Kuyper. Het uitgangspunt daarin is het fundamentele onderscheid tussen geloof en ongelooft.

C.J. Dippel schreef een heel boek om de ideologie van de Doorbraakbeweging te verantwoorden: *Kerk en wereld in crisis*. Hij zegt daarin: . 'De these van de kerk moet geen antithese worden'. Wie uitgaat van de antithese, 'doet de dynamiek van de missionaire christelijke kerk ondergaan in de afgeslotenheid en stilstand'²⁶.

Hiermee trad deze beweging in het voetspoor van Karl Barth die 30 jaar daarvoor al dezelfde keuzes had gemaakt.

Het is niet mijn bedoeling om tot een positiebepaling te komen voor of tegen christelijke politieke partijvorming. Wel mag het nooit een automatisme zijn om op een christelijke partij te stemmen. We moeten altijd 'de geesten beproeven' (1 Joh 4:1). In dit verband is het evangelie van Matteüs terzake. Het volstaat niet om 'Heer, Heer' te roepen (7:21). Als mensen een christelijke politieke partij vormen, moet dat ook in de concrete opstelling blijken. Het meest relevant is Mat 21:28-32, waarin Jezus het verhaal vertelt van de twee zonen. Hun vader vraagt hen aan het werk te gaan in de wijngaard. De ene zoon zegt ja, maar doet nee. De andere zoon zegt nee en doet ja. Dan zegt Jezus tegen de Schriftgetrouwen van zijn tijd: 'de tollenaars en de hoeren steken jullie voorbij in het Koninkrijk van God'. Dit is de **omkering van de antithese**. Helaas kunnen we in de sociale geschiedenis van de 19e eeuw wel voorbeelden hiervan vinden. In de 19e eeuw hadden veel christenen een vrij conservatieve visie op de maatschappij. De revolutionaire bewegingen in de 19e eeuw hadden veel sneller door dat er op sociaal vlak fundamenteel iets moest veranderen.

²⁵ Een veel uitgebreidere beschrijving geeft E. Meijering, *Het Nederlands christendom in de twintigste eeuw*, Balans 2007? 350-259.

²⁶ Dippel, *Kerk en wereld in crisis*, Boekencentrum 1947, 146.

een nieuw begrip van goed en kwaad

Na twee wereldoorlogen kan de kerk niet meer hetzelfde blijven. Grote groepen brave christenen zaaiden in het kielzog van Adolf Hitler dood en verderf in Europa. Hoe kon dat allemaal zo gebeuren? De eenvoudige verklaring is dat men alleen een individuele ethiek had. Je behoort een goed christen te zijn in je gezin. De gang naar de kerk verzekert je van de vergeving der zonden. Als militair moet je echter bevelen van boven gehoorzamen. Je kunt je niet gaan verzetten tegen mensen die boven je gesteld zijn. Vaak is men in de media verontwaardigd over de daden van oorlogsmisdadigers die in Den Haag terecht worden. Waarom zou je daar verbaasd over moeten zijn? Wat kun je verwachten als mensen een harde militaire training hebben gehad, waarin ze geleerd hebben bij bevelen niet zelf na te denken, maar gewoon te gehoorzamen? Iemand heeft wel eens gezegd: oorlog is uit de hand gelopen groepsgegedrag. Wij mensen hebben er moeite mee om alleen te staan tegenover een groot collectief. Toch is dat wat de kerk en andere organisaties mensen bij zou moeten brengen. Ook al doet iedereen mee, als jij vanuit je geloof zeker weet dat je je moet verzetten, dan moet je dat doen. In de tweede wereldoorlog gingen treinen vol Joden regelrecht naar de vernietigingskampen. Georganiseerde *non-coöperatie* heeft een krachtig effect. Voor een bezettende macht is het bijna onmogelijk doelen te bereiken als een groot gedeelte van de bevolking niet thuis geeft. De bewustmakende werking van non-conformisme is enorm. Ik ken een militair die na de oorlog in Indonesië gestationeerd was. Toen er een Nederlander vermoord was kwam iedereen bij elkaar om wraak te nemen. Hij stond alleen toen hij zei: 'ik denk dat we dat niet moeten doen'. Het gevolg was dat men besloot om geen wraakactie te ondernemen.

Twee wereldoorlogen nopen ons om met nieuwe ogen de Bijbel te lezen. Jeremia was een man die in zijn generatie volledig alleen stond. Zijn boodschap heeft een plaats in de Bijbel gekregen. Dat zegt genoeg. Jeremia is een goed bijbels voorbeeld van een non-conformist.

Soms kan de moderniteit ook indringende vragen oproepen over de inhoud van ons geloof en ons verstaan van de Bijbel. Regelmatig verschijnen er boekjes op de markt over hoe we 'moeilijke Bijbelteksten' zouden kunnen verstaan.²⁷ In onze tijd hebben we moeite met de voorstelling van een hel waarin de ongelovigen moeten branden. Ook hierover vinden we voortdurend nieuwe publicaties die een uitweg zoeken in het verstaan van de Bijbelse teksten.²⁸ Oorlogstaferelen in het Oude Testament ervaren we als problematisch. Het is opmerkelijk hoezeer pas de laatste zestig jaar de vragen hierover zijn opgekomen. Dirk Van Keulen promoveerde op een studie over het Schriftgezag bij A. Kuyper, H. Bavinck en G. Berkouwer. Nergens vinden we bij deze auteurs een verwijzing naar moeilijke Bijbelteksten over de hel en over oorlogen in opdracht van God. De eenvoudige verklaring hiervan is dat het begrip mensenrechten ons besef van goed en kwaad verder heeft aangescherpt. In onze tijd vinden wij martelen verkeerd. Genocide is een misdaad tegen de menselijkheid. We zijn tegen de doodstraf. We zijn voor emancipatie van de vrouw. We hebben meer begrip voor homoseksualiteit. Voor velen van ons valt de grens tussen goed en kwaad niet meer samen met het onderscheid tussen geloof en ongeloof. Tolerantie is in onze pluralistische maatschappij een belangrijke waarde geworden.

Het is duidelijk dat sommigen van deze veranderingen tot grote spanningen leiden in de christelijke gemeenschap. Wereldwijd zorgt homofilie voor grote conflicten in de kerk. En het

²⁷ bijv. Christopher J.H. Wright, *De God die ik niet begrijp, over lastige geloofskwesties*, Vuurbaak 2010, deel 2; bij uitgeverij Buijten en Schipperheijn verschenen kort geleden 3 titels over 'ongemakkelijke teksten' bij Jezus, Paulus en de apostelen.

²⁸ Om slechts één voorbeeld te noemen: in 2011 riep Rob Bell een grote controverse in de evangelische wereld van de VS op met zijn boek *Love wins*, waarin hij stelde dat de leer van de eeuwige straf een belemmering vormt voor de verspreiding van het evangelie. Zie verder het themanummer van Soteria september 2012. Zie ook mijn poginkje [In het licht van de eeuwigheid](#), in Soteria december 1989.

probleem erbij is: als kerkleiding doe je het hierbij altijd verkeerd. Je zult altijd een bepaalde partij in je achterban ontevreden maken. In mindere mate geldt dit ook voor de positie van de vrouw in de kerk. Zij die menen vast te moeten houden aan slechts enkele passages in het Nieuwe Testament komen in conflict met de mainstream van het denken in de samenleving. Hoe moet je je kerkleden uitleggen dat er niets verkeerd is aan een vrouwelijke burgemeester, maar dat dit niet opgaat voor een vrouwelijke voorganger in de kerk?²⁹

Met deze vaststelling willen we niet beweren dat er alleen maar sprake is van een conflict tussen het geloof in de Bijbel en de moderniteit. Er zijn wel degelijk Bijbelse gegevens die een inspiratie kunnen zijn voor een christelijke levenshouding in onze moderne pluralistische wereld.

De grote lijn van het Oude Testament is exclusivistisch en intolerant. Het gaat om de strijd tussen God en de afgoden. Toch kunnen we in die grote Bijbel onverwachts pareltjes opduiken. Het verhaal over Cornelius in Handelingen 10 is hier een voorbeeld van.

Petrus was opgegroeid in een streng Joods milieu. In de beginjaren van zijn christenzijn droeg hij dat nog steeds met zich mee. Zijn principe was dat je als jood niet aan tafel kunt gaan met een niet-jood (Gal 2:12). Op een gegeven ogenblik komt de Godvrezende niet-jood Cornelius op zijn pad. Precies op dat moment krijgt Petrus het visioen van de reine en onreine dieren. De engel in het visioen zegt: 'ga je gang, Petrus; slacht en eet!' Petrus begrijpt dat dit visioen een diepere betekenis heeft. Een paar dagen later mag Petrus het verhaal van Jezus vertellen aan het gezelschap van Cornelius. De Heilige Geest valt op hen en ze worden direct daarna gedoopt. De ervaring, dat God ook met heidenen bezig is, brengt Petrus op fundamenteel andere gedachten. De vensters van zijn kleine besloten wereld gaan open: 'God heeft me duidelijk gemaakt dat ik geen enkel mens als verwerpelijk of onrein mag beschouwen. Nu begrijp ik pas goed dat God geen onderscheid maakt tussen mensen' (Hand 10:28,34). Deze verbinding van christelijk zelfbewustzijn met een tolerante grondhouding kan model staan voor de rol van de christen in de moderne wereld.

Twee wereldoorlogen moeten evenzeer ons theologische spreken over zonde corrigeren. Veel *zonden* zijn eerder *collectief* van aard, dan bepaald door een slechte persoonlijke levensinstelling.³⁰ Als wij meelopen in de stroom zijn wij ons er vaak niet van bewust dat die stroom op bepaalde punten de verkeerde kant uit gaat. Kolonialisme is een zonde ook als je probeert goed om te gaan met mensen die onder je staan. Als racisme wijd verspreid is in een samenleving, is het het gemakkelijkste om je aan te passen. Als onze economie gebaseerd is op verspilling is het zeer moeilijk om je daaraan te onttrekken. Het is zonde als wij geen geld willen geven aan projecten in de derde wereld. Maar het is evenzeer zonde als wij ons niet bezorgd zijn over hoe de producten die wij kopen geproduceerd zijn. Is het hemd dat wij aan hebben via uitbuiting tot stand gekomen? Is er verborgen kinderarbeid in de koffie die wij drinken? Is het ecologisch verantwoord om naar Thailand op vakantie te gaan? Van tijd tot zal er in de kerk aandacht moeten zijn voor zonden die wij onbewust begaan omdat we als enkeling een klein radartje zijn in een groot economisch systeem.

Evenzeer moeten wij ons bewust zijn van de *zonde der nalatigheid*. Jezus spreekt daar duidelijk over in Mat 25:31-46. Als wij ons beschaafd gedragen, maar nalaten iets te doen wat we wel zouden moeten doen dan is dat ook zonde.

²⁹ Overigens zijn er behoorlijk sterke argumenten dat een aantal sleutelpassages bij Paulus van latere datum zijn. De tekst dat een vrouw moet zwijgen in de gemeente (1 Kor 14:34,35) is waarschijnlijk een latere interpolatie (zie de tekstkritische analyse bij Gordon Fee, *The First Epistle to the Corinthians*, NICNT, Eerdmans Michigan 1987, 699-708). 1 Tim 2:12,13 staat ook niet sterk, omdat er grote vragen zijn bij het auteurschap van Paulus in de pastorale brieven. Als deze teksten afvallen zou Paulus wel eens heel vrouwvriendelijk kunnen zijn. Denk maar eens aan de vele vrouwen die Paulus groet in Romeinen 16. Zie verder <http://www.opengeloven.net/files/artPaulus.pdf>.

³⁰ zie Berkhof, *Christelijk geloof*, Callenbach 1973³, 221 (aan het eind van § 26) en J. Verkuyl, *De kern van het christelijk geloof*, Kok 1992, 123-125. In de recente dogmatiek van Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, Boekencentrum, 2012, ontbreekt merkwaardig genoeg het begrip collectieve zonde.

werk aan de winkel

Bij mijn programma over de Bergrede in het tweede leerjaar laat ik mijn leerlingen een interview doen met een verantwoordelijke in hun kerk. Ze moeten een lijstje maken van welke activiteiten de kerk heeft die vooral intern zijn en welke naar buiten zijn gericht. Het maakt niet uit bij welke denominatie de leerling behoort – altijd is het resultaat dat de interne activiteiten een veel langer lijstje opleveren.

Ook vraag ik wel eens of grote maatschappelijke problemen soms aan de orde komen in de kerk van de leerlingen. Dan zeg ik: ‘iedere week horen we wel wat over de verandering van ons klimaat en hoe het verder moet. Bespreken jullie dat wel eens in jullie kerk?’ Bij de Afrikaanse leerlingen is dan meestal het gedecideerde antwoord: zulke kwesties zijn geen onderwerp in de kerk.

Nog steeds zijn er grote stromingen in het protestantisme, waarbij het in de kerk vooral gaat over onze ziel en over onze bestemming in de hemel. Niets ten nadele daarvan, maar met wat meer kleuren op het pallet van je spiritualiteit krijg je wel een mooier schilderij!

Wat betreft onze maatschappelijke verantwoordelijkheid is er dus in het PEGO zeker werk aan de winkel.

literatuur

August Bebel, *Ausgewählte Reden und Schriften Band 1*, Diets Verlag Berlin 1970.

E. Busch, *Karl Barths Lebenslauf*, Chr. Kaiser Verlag 1975.

Karl Barth, *Christengemeinde und Bürgergemeinde*, Kohlhammer Verlag 1946.

Karl Barth, *Der Römerbrief*, Chr. Kaiser 1924³.

Eberhard Bethge, *Bonhoeffer, Theoloog, christen, tijdgenoot*, Ambo – Bosch & Keuning, 1968.

G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie*, Kok 1922.

Jonathan Israel, *Radicale Verlichting*, Van Wijnen 2010³.

Jonathan Israel, *Revolutie van het denken*, Van Wijnen 2011.

A. Kuiper, *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie*, Kok 1990.

Eginhard Meijering, *Het Nederlands christendom in de twintigste eeuw*, Balans 2007.

A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, Kok 1981.

Dirk Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek, de Schriftbeschouwing van Kuiper, Bavinck en Berkouwer*, Kok 2003.

J. Verkuyl, *De kern van het christelijk geloof*, Kok 1992.